

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΙΗΜΕΡΙΔΑ

Μνήμη, μαρτυρία και η ψηφιακή προσέγγιση της ιστορίας:

το Αρχείο «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα»

11-12 Οκτωβρίου 2019

Στρογγυλό τραπέζι

Προφορική μαρτυρία, μνήμη και ιστοριογραφία για τη δεκαετία του 1940

Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν, Βασίλης Δαλλαβούκης, Ποθητή Χαντζαρούλα

Συντ.: Δήμητρα Λαμπροπούλου

Ερωτήματα:

1. Οι ψηφιακές μαρτυρίες που αφορούν τη δεκαετία του 1940 —κυρίως όμως την περίοδο της Κατοχής—έχουν αυξηθεί σημαντικά από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και μετά. Αποτελώντας είτε υλικό αρχείων στα οποία είναι δυνατή η ηλεκτρονική πρόσβαση είτε μέρη τεκμηριωτικών αλλά και μυθοπλαστικών κινηματογραφικών έργων, οι μαγνητοσκοπημένες μαρτυρίες για τις πιο καταστροφικές όψεις του πολέμου, της Κατοχής και, γενικότερα, της ναζιστικής θηριωδίας, θεωρούνται πλέον αναφορά σχεδόν απαραίτητη για την ιστορική προσέγγιση αυτής της περιόδου. Αυτή η νέα πραγματικότητα, αφενός, σηματοδοτεί προκλήσεις για την ιστοριογραφία, αφετέρου, επιδρά ουσιαστικά στην παραγωγή της μνήμης της περιόδου που μας απασχολεί. Ας συζητήσουμε, λοιπόν, αρχικά, τη δική σας εμπειρία ως ιστορικών και ως ανθρωπολόγων από τη χρήση τέτοιων ψηφιακών αρχείων, ώστε να αποκτήσουμε μια εικόνα για τις διαθεσιμότητες και την προσβασιμότητά τους. Τι περιλαμβάνουν; Γιατί έχουν ενδιαφέρον, τόσο από την άποψη της τεκμηρίωσης όσο και από την άποψη των ερμηνειών αυτού του παρελθόντος και της σύνδεσής του με σύγχρονα ερωτήματα;"

Κατ' αρχάς η έννοια της «μαρτυρίας», ανεξάρτητα από τον τύπο της καταγραφής της, με την ανάπτυξη που έχει λάβει (και ενώ φέρνει στο προσκήνιο την υποκειμενικότητα) τείνει να «φетиχοποιηθεί» επαναφέροντας το θετικισμό από άλλη πόρτα. Ενώ μ' αυτό ότι η «μαρτυρία» χρησιμοποιείται ως «τεκμήριο» και σε ακραίες περιπτώσεις ως υποκατάστατο της ιστορικής «αλήθειας».

Τα ψηφιακά αρχεία, θεωρητικά, αποτελούν σύνολα εμπειρικού υλικού που διαμορφώνεται μέσα από την υποκειμενική διάσταση του βιώματος των αφηγητών. Θα ήθελα να μείνω κάπως περισσότερο σε δύο λέξεις / έννοιες από τις παραπάνω, τη λέξη «σύνολο» και τη λέξη «βίωμα».

Στην πρώτη περίπτωση, για να χαρακτηριστεί «σύνολο» ένα πλήθος αφηγήσεων θα πρέπει να συνδέεται με ορισμένους εσωτερικούς άξονες, όπως ο χρόνος, ο χώρος, το φύλο, η ηλικία, η κοινότητα της εμπειρίας κ.ο.κ. Μ' αυτό θέλω να πω ότι ένα αρχείο αφηγήσεων δεν συνιστά πάντοτε «σύνολο» αλλά κάποτε απλό άθροισμα αφηγήσεων, χωρίς να πληρείται η παραπάνω ενότητα. Επιτρέψτε μου να πω ότι η προσέγγιση αυτή προέρχεται από την εθνογραφική μου εμπειρία, ειδικά όσον αφορά τη δεκαετία του 1940: μέσα από την πολύχρονη συμμετοχή μου στο Δίκτυο για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων, διαπίστωσα π.χ. ότι ο ελληνικός Εμφύλιος δεν είναι μια ενιαία κατηγορία στην οποία μπορεί κάποιος ερευνητής να αναφέρεται. Έτσι, είναι άλλος ο Εμφύλιος στην Αργολίδα, ας πούμε, άλλος στην Καστοριά και άλλος στον Έβρο, άλλος ο Εμφύλιος των γυναικών και άλλος ο Εμφύλιος των παιδιών κ.ο.κ. Το ίδιο ισχύει και για την Κατοχή: θυμάμαι, π.χ. στο συνέδριο στη μνήμη του Στάθη Δαμιανάκου, το 2005, να χρησιμοποιούμε εγώ και ο Βαγγέλης Τζούκας το ίδιο σχήμα που εισήγαγε ο Δαμιανάκος, δηλαδή ότι οι κοινωνικοί ληστές του Μεσοπολέμου εντάχθηκαν στην ΕΑΜική Αντίσταση, και ο μεν Τζούκας να το επιβεβαιώνει στην περιοχή των Τζουμέρκων, εγώ να μην το επιβεβαιώνω στην περιοχή του Ζαγορίου. Έτσι, ένα ψηφιακό αρχείο μπορεί να παρουσιάζει αφηγηματικό ενδιαφέρον, αναμφίβολα, αλλά όχι πάντοτε πραγματολογικό ενδιαφέρον, από την άποψη ότι πάσχει από μεθοδολογική συγκρότηση.

Από την άλλη μεριά, αυτό μπορεί να αποτελεί ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον πεδίο αναστοχασμού για τον τρόπο με τον οποίο συγκροτούμε τα ψηφιακά αρχεία προφορικών μαρτυριών, όχι μόνο στο επίπεδο της πραγματολογικής συζήτησης αλλά επιπλέον στο επίπεδο της λεγόμενης «αρχειακής εθνογραφίας», στην οποία δεν υπάρχει λόγος να αναφερθώ περισσότερο εδώ.

Όσον αφορά, τώρα, το «βίωμα», η έκρηξη συγκέντρωσης μαρτυριών και η δημοσιοποίησή τους θέτει ένα σοβαρό ζήτημα (το έχουμε εντοπίσει πολλές φορές) ανατροφοδότησης της μνήμης των ίδιων των «μαρτύρων»: πολλές φορές έχουμε καταγράψει ιστορίες στις οποίες οι μάρτυρες καταθέτουν όσα διάβασαν / είδαν και όχι όσα βίωσαν (αυτό συμβαίνει για πολλούς λόγους, που μπορούμε να συζητήσουμε). Αυτό φυσικά δεν είναι καινούργιο, αποκτά όμως άλλη διάσταση μέσω των μαγνητοσκοπημένων / ψηφιοποιημένων / αρχειοθετημένων μαρτυριών και της πρόσβασης που έχουν σ' αυτές οι ίδιοι οι μάρτυρες ή άλλοι πιθανοί μάρτυρες που θα μπορούσαν να επηρεαστούν. Από την άποψη αυτή υπάρχουν εδώ πλεονεκτήματα αλλά και μειονεκτήματα, νομίζω...

2. Όταν κάνουμε μια έρευνα προφορικής ιστορίας, σχεδιάζουμε τις ερωτήσεις, συνομιλούμε με τους μάρτυρες πριν από τη συνέντευξη, βρισκόμαστε σε διαρκή εγρήγορση ώστε, κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, να ακολουθούμε την αφήγηση των πληροφορητών/-ριών· είμαστε, με άλλα λόγια, παρόντες και παρούσες σε όλα τα στάδια της παραγωγής της συνέντευξης. Όταν όμως χρησιμοποιούμε το ψηφιακό υλικό που άλλοι ερευνητές έχουν παραγάγει, ένα σημαντικό μέρος της παραγωγής αυτής βρίσκεται έξω από τη γνώση και τον έλεγχό μας. Πώς χειρίζεστε αυτό το δεδομένο στις δικές σας έρευνες;

Νομίζω ότι η τοποθέτησή μου στο προηγούμενο ερώτημα καλύπτει ως ένα βαθμό και ετούτο το ερώτημα: εννοώ ότι ένα αρχείο είναι αξιοποιήσιμο, καταρχήν, αν αποτελεί σύνολο. Υπάρχουν, βέβαια, και δευτερεύουσες δυσκολίες, από την άποψη ότι μια προγενέστερη έρευνα έχει κατεύθυνση που δεν συνάδει κατ' ανάγκη με τα ερωτήματα μιας μεταγενέστερης. Παρόλα αυτά, ένα συγκεντρωμένο και αρχειοθετημένο υλικό έχει πάντοτε ενδιαφέρον, και στο πλαίσιο της αρχειακής εθνογραφίας στην οποία αναφέρθηκα ήδη, υπάρχουν τα μεθοδολογικά εργαλεία για να χειριστεί κανείς τέτοιου είδους υλικό. Το πιο σημαντικό πρόβλημα, όμως, είναι πώς συγκροτούμε εμείς ένα αρχείο για μελλοντική χρήση, που υποτίθεται ότι είμαστε «υποψιασμένοι» για την διαδικασία αυτή. Κατά την άποψή μου, η σχολαστικότητα στην αρχειοθέτηση είναι ένα εχέγγυο για τη δόκιμη

μελλοντική χρήση αυτού του υλικού: μια ψηφιοποιημένη μαρτυρία συνοδεύεται από ένα πλήθος παράλληλων αρχείων, τα λεγόμενα μεταδεδομένα (ημερολόγιο του ερευνητή, περίληψη, απομαγνητοφωνημένο κείμενο κ.λπ.), που συγκροτούν ένα πλαίσιο κατά πολύ πληρέστερο από παλαιότερες απόπειρες αρχειοθέτησης. Ωστόσο, κι αυτό είναι μοιραίο και αναπόφευκτο, δεν νομίζω ότι είμαστε σε θέση να προβλέψουμε τα ερωτήματα ενός μελλοντικού ερευνητή, κι αυτό σε τελική ανάλυση είναι θετικό, νομίζω...

3. Η ψηφιακή πραγματικότητα, και κυρίως το Διαδίκτυο, έχει ως αποτέλεσμα η *ορατότητα* και η *παρουσία* να αποκτούν τεράστια σημασία. Τις δύο προηγούμενες δεκαετίες το γεγονός αυτό έδωσε ώθηση σε μια αυξανόμενη ζήτηση για μαρτυρία, η οποία οδήγησε συχνά στον κορεσμό και σε μια συναισθηματική υπερφόρτιση της μαρτυρίας. Πιστεύετε ότι αυτό επηρέασε τον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκαν τα ψηφιακά αρχεία προφορικών μαρτυριών για την περίοδο που μας απασχολεί;

Οι μαγνητοσκοπημένες / ψηφιοποιημένες / αρχειοθετημένες μαρτυρίες και οι δευτερογενείς πηγές τις οποίες τροφοδοτούν (π.χ. σήριαλ, ταινίες κ.λπ.) θα πρέπει να συζητηθούν στο πλαίσιο της δημόσιας ιστορίας. Ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα ως τροφή για σκέψη:

α) το υλικό των μαγνητοσκοπημένων / ψηφιοποιημένων / αρχειοθετημένων μαρτυριών του αρχείου MOG είναι στα ελληνικά και στα γερμανικά: τι εξυπηρετεί αυτό και σε ποιο (επικοινωνιακό) πλαίσιο εντάσσεται; Γιατί αποκλείονται όσοι δεν μιλούν ελληνικά και γερμανικά από τη μελέτη του υλικού;

β) με δεδομένη την εξοικείωση ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού των νεότερων γενιών με την τεχνολογία, οι μαγνητοσκοπημένες / ψηφιοποιημένες / αρχειοθετημένες μαρτυρίες θα υποκαταστήσουν, άραγε, την ίδια την ιστορική πληροφορία / γνώση / ανάλυση καταλαμβάνοντας προνομιακό χώρο στην ιστορική αναπαράσταση στο δημόσιο λόγο;

γ) Θυμάμαι, επίσης ότι, σ' ένα πρόσφατο σχετικά συνέδριο στην Αλεξανδρούπολη, τον Μάιο του 2017, με τίτλο *Η παιδική ηλικία σε παραγμένους καιρούς. Μετακινήσεις παιδιών από τη Βόρεια Ελλάδα στην Κατοχή και τον Εμφύλιο*, είχε προβληθεί στο πλαίσιο του συνεδρίου η γνωστή ταινία του Βασίλη Λουλέ *Φιλιά εις τα παιδιά*, η οποία προκάλεσε πολύ μεγάλη συναισθηματική φόρτιση στο κοινό, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου ήταν φοιτητές και κυρίως φοιτήτριες των παιδαγωγικών τμημάτων της Αλεξανδρούπολης που δεν είχαν δει την ταινία πριν. Εκτιμώ, μάλιστα, ότι η εντύπωση που προκάλεσε η ταινία με τις μαρτυρίες επικάλυψε σε μεγάλο βαθμό το ακαδημαϊκό κομμάτι του συνεδρίου. Έτσι, πέρασαν εντελώς στο περιθώριο μια σειρά από ζητήματα που αφορούν το Ολοκαύτωμα, όπως π.χ. οι πηγές χρηματοδότησης όλων των συνεδρίων και των δραστηριοτήτων που αφορούν το συγκεκριμένο γεγονός, καθώς και η σχέση που μπορεί να έχει το κράτος του Ισραήλ με την προώθηση τέτοιων εκδηλώσεων. Αν και κινδυνεύω να με χαρακτηρίσετε «αντισημίτη», ελπίζω πως δεν θα παρεξηγηθώ: η έννοια της αποδόμησης της δημόσιας ιστορίας δεν μπορεί να έχει στεγανά. Αν έχει, τότε σημαίνει πως δεν είναι αποδόμηση αλλά κομμάτι της ίδιας διαδικασίας. Επομένως, θεωρώ ότι όντως τα ψηφιοποιημένα αρχεία δεν είναι «αθώα» αυτής της διάστασης και ότι μαζί με την εμπειρική καταδήλωση συμπεριλαμβάνουν και πολύ ευρύτερους συνυποδηλωτικούς υποκώδικες, με συνειδητή ή μη επικοινωνιακή διάσταση και στόχευση.

4. Ας συζητήσουμε, όμως, και κάπως γενικότερα για τη στρατηγική και τη λογική συγκρότησης ενός αρχείου προφορικών μαρτυριών, μέσα από τα παραδείγματα των δικών σας πεδίων έρευνας: (α) πώς επηρεάζει η λογική του αρχείου τις αφηγήσεις που συνθέτουν τις μαρτυρίες, (β) πώς αντιμετωπίζετε εσείς τις αρχειακές στρατηγικές είτε από τη σκοπιά του χρήστη/της χρήστριας είτε από τη σκοπιά του/της δημιουργού.

Στο πρόσφατο σεμινάριο προφορικής ιστορίας που διοργάνωσε η ΕΠΙ στο Τσεπέλοβο Ζαγορίου βρεθήκαμε μπροστά σε μια μαρτυρία που μας προβλημάτισε πολλαπλά: μια ηλικιωμένη κυρία, παιδί στη δεκαετία του 1940 και την Κατοχή, αφηγήθηκε σε κάποιες από τις συμμετέχουσες

φοιτήτριες του σεμιναρίου με πολύ γλαφυρό τρόπο και θετικό πρόσημο τις δωσιλογικές τάσεις και επαφές της οικογένειάς της...

Αν και το παράδειγμα χρήζει συζήτησης σε δεοντολογικό επίπεδο, που βέβαια, υπερβαίνει τη θεματική του συγκεκριμένου τραπεζιού, νομίζω ότι μπορεί να μας φανεί ιδιαίτερα χρήσιμο για να στοιχειοθετήσουμε μια απάντηση στο ερώτημα.

Τι είδους αρχείο θέλουμε να δημιουργήσουμε; Συνάδει η συγκεκριμένη μαρτυρία με τη λογική του αρχείου; Αν αρχειοθετηθεί ως προσβάσιμη, αυτό σημαίνει ότι έχουμε ήδη προβεί σε ένα είδος ερμηνείας της; Και ποια είναι η ερμηνεία αυτή; Αν, πάλι, δεν αρχειοθετηθεί ως προσβάσιμη τότε ποια είναι η ερμηνεία που δίνουμε στην μαρτυρία; Χρησιμοποιώ το συγκεκριμένο παράδειγμα -και θέτω τα συγκεκριμένα ερωτήματα- όχι μόνο ακαδημαϊκά αλλά και πρακτικά, γιατί θα κληθούμε στο Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Τμήματός μου (όπου κατατέθηκε το υλικό του σεμιναρίου) να πάρουμε μια απόφαση. Και η απόφαση αυτή θα σχετίζεται άμεσα με την λογική (ίσως καλύτερα την πολιτική) του αρχείου. Γιατί πίσω από κάθε λογική βρίσκεται μια πολιτική στάση διαχείρισης του παρελθόντος και της μνήμης... Πιθανολογώ ότι για κάποιους ερευνητές η μαρτυρία θα είναι πολύτιμη, αλλά για τους διαχειριστές του αρχείου θα θίγει πτυχές που υπερβαίνουν, ενδεχομένως, τη «λογική» με την οποία το ίδιο το αρχείο συγκροτήθηκε... Και αν αυτό προβληματίζει ένα αρχείο με ακαδημαϊκές προϋποθέσεις, φανταστείτε πόσο πιο δύσκολη θα είναι η κατάσταση για ένα αρχείο που διέπεται από άλλες λογικές, όπως αυτά των ΟΠΙ.

Σε κάθε περίπτωση, η απόφαση συγκρότησης ενός αρχείου και η λογική που το διέπει υπόκεινται σε πολιτικές αποφάσεις, από τις οποίες πηγάζουν και οι στρατηγικές διαχείρισης. Υπό αυτή την έννοια, τα αρχεία δεν είναι ίδια, αλλά ούτε και στατικά, αλλά μπορούν να αλλάξουν λογικές και πολιτικές στη διάρκεια της ζωής και της λειτουργίας τους. Αυτό, όμως, με τη σειρά του, επιβεβαιώνει και την εξάρτησή τους από το ευρύτερο περιβάλλον εντός του οποίου διαμορφώνονται... Αλλά μου φαίνεται ότι με όλα αυτά μάλλον κομίζω γλαύκας εις Αθήνας!

5. Η πρωτοκαθεδρία της μαγνητοσκοπημένης μαρτυρίας συνδέεται, σε μεγάλο βαθμό, με την ικανότητά της να αιχμαλωτίζει τις μη λεκτικές

όψεις που ενυπάρχουν στη μνημονική αφήγηση. Πώς, όμως, η διάσταση αυτή επηρεάζει τη γραφή της ιστορίας; Από το στάδιο της προσέγγισης του υλικού μέχρι τη διαδικασία της ανάλυσης και της σύνθεσης, αντιμετωπίζετε διαφορετικά τις προσωπικές μαρτυρίες άλλης μορφής (π.χ. ηχητικής, μεταγραμμένης, γραπτής) που χρησιμοποιείτε στην έρευνα από τις βιντεοσκοπημένες ψηφιακά διαθέσιμες μαρτυρίες;

Η συζήτηση για την αξιοποίηση των μη λεκτικών σημείων της επικοινωνίας είναι ασφαλώς πολύ μεγάλη, και σε γενικές γραμμές αισθάνομαι αναρμόδιος να την διαχειριστώ. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι θα αποφύγω να τοποθετηθώ: κατ' αρχάς, νομίζω, ότι πρέπει να ορίσουμε τι σημαίνει «γραφή της ιστορίας» και πόση αφηγηματική θεωρία και πρακτική κρύβεται πίσω απ' αυτή τη φράση. Αν δεχτούμε, π.χ., ότι η «γραφή της ιστορίας» είναι η κλασική θετικιστική αφήγηση «συμβάντων» μέσα από ένα φαινομενικά ουδέτερο σχήμα χρονικής / ντετερμινιστικής ακολουθίας, το ερώτημα μάλλον δεν έχει νόημα. Αν, πάλι, δεχτούμε ότι η «γραφή της ιστορίας» μπορεί να συμπεριλάβει μια σειρά από νοήματα που εκπορεύονται από τα ίδια τα υποκείμενα που την βίωσαν, τότε η μη γλωσσική επικοινωνία μπορεί να μας δώσει πλούσιες πληροφορίες για την ιστορία συγκρότησης και επεξεργασίας του ίδιου του βιώματος... Με ειλικρίνεια θα πρέπει να πω ότι δεν γνωρίζω τη «μεσότητα» ανάμεσα σ' αυτές τις δύο εκδοχές της «γραφής της ιστορίας». Άλλωστε στο σημερινό ακαδημαϊκό περιβάλλον η μία δεν αποκλείει την άλλη, αν και η δεύτερη εκδοχή μου ταιριάζει περισσότερο ως πλουραλιστική και εν τέλει διεπιστημονική. Πολύ συχνά, όμως, δεν βρίσκει χώρο στην ίδια την ιστορική αφήγηση αλλά σε μια σειρά από «παρα-ιστορικές» (επιτρέψτε μου τον όρο) αφηγήσεις, όπως η ανθρωπολογική / εθνογραφική, η λογοτεχνική, η κινηματογραφική, η ψυχαναλυτική κ.λπ. Κι εδώ ο διάλογος των επαγγελματιών ιστορικών με όλους αυτούς τους «ιμπρεσιονιστικούς» τρόπους γραφής δεν είναι ούτε ισότιμος ούτε, φοβάμαι, ειλικρινής. Αλλά σε τελική ανάλυση το ζήτημα είναι τι είδους «ιστορική γραφή» θέλουμε και πόσο είμαστε διατεθειμένοι να αναστοχαστούμε σ' ένα διεπιστημονικό πλαίσιο. Επομένως, ούτε αυτή η απόφαση είναι εύκολη και φυσικά υποκρύπτει λογικές και πολιτικές.